

**ТЕОРІЯ ПРИРОДНОГО ДОГОВОРУ
ЯК ПІДСТАВА ОБОВ'ЯЗКОВОЇ СИЛИ НОРМ
МІЖНАРОДНОГО ПРАВА
(на основі поглядів Людвіка Ейрліха)**

А. ГАЧКЕВИЧ

*асистент кафедри міжнародної інформації
(Університет «Львівська політехніка»)*

На відміну від внутрішньодержавного, у міжнародному праві не існує інституту примусу. Співпраця сучасних держав ґрунтується на принципі суверенної рівності, тому жодна з них не володіє правом здійснювати юрисдикцію над іншими. Одним із ключових питань досліджень сутності міжнародного права є обґрунтування обов'язкової сили його норм. Неодноразово висловлювалися думки про потребу внесення змін до існуючої системи міжнародного права, адже наявність великої кількості порушень міжнародних зобов'язань свідчить про суттєві недоліки ідеологічного підґрунтя устрою міжнародних відносин. Враховуючи зазначені тенденції, може скластися дещо хибне уявлення про квазіправовий характер міжнародного права.

Питання обов'язкової сили норм міжнародного права не залишалося та не залишається поза увагою абсолютної більшості правознавців. Протягом тривалого часу наука міжнародного

права розвивалася завдяки дискусіям між нормативістами, які розуміли міжнародне право як правову систему, що забезпечує існування фундаментальної норми, позитивістами, які обґрунтовували дію міжнародно-правових норм вираженою волею держави та представниками теорії природного права (міжнародне право становить втілення справедливості та вищого розуму).

Водночас вчені висловлювали інші міркування з приводу того, чому розуміння міжнародного права неможливо обмежувати декларативним характером. За аналогією з виникненням держави, формування міжнародної спільноти намагався пояснити видатний польський юрист та правознавець Людвік Ейрліх (1889–1968). У межах однієї статті неможливо проаналізувати всю наукову спадщину вченого, що присвячена проблемі розуміння міжнародного права, однак вважаємо за доцільне дослідити погляди Л. Ейрліха, викладені ним у підручнику з

міжнародного права, який мав чотири видання (зокрема, 1928 р. у Львові) щодо теорії природного договору як підстави обов'язкової сили міжнародно-правових норм.

У цілях дослідження Л. Ейрліх використовує порівняння держави з фізичною особою, за якою визнавалася ще в часи Середньовіччя автономія волі. Вважалося, що будь-які зобов'язання можуть бути покладеними на вільну людину лише за її згоди; лише якщо людина погодилася взяти на себе такі зобов'язання, то вони обмежуватимуть її поведінку. З огляду на свою сутність для людини характерний стан абсолютної свободи, тобто кожна особа є вільною у розпорядженні майном та вчиненні або невчиненні певних дій, незалежно від вимог інших людей. Єдиними факторами, що можуть обмежити абсолютну свободу людини, є закони природи. Л. Ейрліх порівнює принцип автономії волі, якою володіє фізична особа, з принципом суверенітету держави, що встановлює абсолютну незалежність держави при здійсненні нею всіх внутрішніх та зовнішніх справ [1, 12–13]. Незалежно від того, чи визнаватимуть новостворену державу інші держави, вважається, що вона володіє суверенітетом з моменту здобуття незалежності. Взявши за основу думки родоначальників теорії державного суверенітету Бодена та де Местра, а також сучасне розуміння цього поняття, можемо погодитися з Л. Ейрліхом у тому, що принцип суверенітету є проекцією принципу автономії волі у міждержавних відносинах.

На жаль, вчений не вказує того періоду, коли держави перебували у «природному стані абсолютної свободи». Вважаємо за доцільне припустити, що необхідно встановити момент укладення перших міжнародних дого-

ворів та зародження міжнародних звичаїв. Договірні відносини ґрунтуються на принципі рівності контрагентів, адже будь-яке право вимагати від партнера виконання певних дій доповнюється обов'язком виконувати такі самі або інші дії, про що домовилися контрагенти. Дотримання міжнародного звичаю передбачає обмеження свободи волі держави, адже за умови її збереження в повному обсязі, визначальною для можливості використання сили стає доцільність.

Ж.-Ж. Руссо вважав, що настає момент, коли абсолютна свобода може стати згубною для людей. Тоді виникає велика сила, яка перешкоджає населенню залишатися у природному стані, та спонукає до об'єднання у спільноту. Мотивом, що стає причиною об'єднання, найчастіше прихильники договірної теорії називають інстинкт самозбереження, тому що нова політична організація спроможна забезпечити належні умови існування для населення. Ж.-Ж. Руссо порівнює ситуацію з тією, яка складається у сім'ї, коли діти дорослішають. Хоча природна необхідність жити однією сім'єю з батьками зникає, проживання разом, на яке добровільно погоджуються і батьки, і діти, приносить користь обом [2, 198–199].

У міждержавних відносинах таким моментом можна вважати виникнення глобальної проблеми або загрозу її виникнення. Причиною формування міжнародної спільноти можна, безперечно, назвати інстинкт самозбереження, оскільки вирішити сучасні глобальні проблеми самостійно держава не зможе. Мотивом зародження системи міжнародного права є прагнення не допустити воєн. Політична організація, яка створена шляхом погодження волі її членів, володіє засобами впливу на своїх членів, у зв'язку з чим стан «війни

всіх проти всіх», про який писав Т. Гоббс, може бути трансформованим у стан міжнародного миру та безпеки.

Одна з найпопулярніших теорій виникнення держави — теорія суспільного договору — пояснювала виникнення держави укладенням договору між людиною та публічною владою, за яким людина брала на себе зобов'язання щодо держави, а публічна влада здійснювала функції щодо забезпечення нормального існування людини. Як і вільна людина, будь-яка держава володіє суверенітетом, тому жодні обов'язки не можуть бути встановленими щодо неї без її згоди на це. Причиною обов'язкової сили норм міжнародного права Л. Ейрліх вважає природний договір, який подібний до того, який укладається між людьми, проте, його сторонами у цьому випадку виступають держави, а новоствореним об'єднанням — міжнародна спільнота. Потреба в укладенні такого договору державою пояснюється принципом суверенної рівності. Л. Ейрліх вважає, що жодна держава не може належати до міжнародної спільноти, якщо це суперечить її волі, тому будь-яке міжнародне зобов'язання, що обмежує свободу держави, приймається нею добровільно [1, 13]. Цю думку підтверджує міркування вченого стосовно особливостей міжнародного договору: стосовно держави, яка не приєдналася до міжнародного договору, він залишається лише вказівкою щодо позиції держав-учасниць [3, 64].

Прихильники договірної теорії походження держави (зокрема, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локк, Т. Гоббс) пояснювали виникнення будь-якої держави як наслідок укладення суспільного договору між людьми, згідно з яким формується політична організація, волі якої ці люди намагаються підпорядкуватися. Т. Гоббс вважає, що зміст цього

договору можна виразити такими словами: «Я уповноважую цю людину або зібрання людей і передаю їм право управляти собою за умови, що ти так само передаєш це право і санкціонуєш відповідні дії» [4, 133]. Результатом укладення договору є створення політичної організації, в якій зосереджується влада над усіма громадянами держави. На жаль, Л. Ейрліх не розкриває зміст договору, який укладають між собою держави при створенні міжнародної спільноти. Якщо припустити, що зміст буде тотожним зазначеному вище, то може виникнути запитання: якому органу держави передають право управляти собою?

На роль такого органу претендує Рада Безпеки ООН, оскільки вона несе відповідальність за підтримання міжнародного миру та безпеки. Лише Рада Безпеки володіє правом приймати рішення про використання Збройних сил ООН у відповідь на застосування сили або загрози силою. Відповідно до Статуту ООН рішення Ради Безпеки є обов'язковими для держав — учасниць ООН. Щоправда, на заперечення надання такого значення Раді Безпеки можемо навести кілька аргументів:

— норми міжнародного права становлять не лише рішення Ради Безпеки ООН; до таких норм належать судові прецеденти, до прийняття яких Рада Безпеки не має жодного відношення. Якщо ми обґрунтовуємо обов'язкову силу норм міжнародного права, то некоректно робити висновки, які стосуються лише частини з них;

— Організація Об'єднаних Націй була створена у XX ст., натомість, міжнародне право виникло набагато раніше. Неможливо обґрунтовувати обов'язкову силу норм міжнародного права на прикладі тих, які були встановленими лише за останні півстоліття;

— у багатьох випадках рішення Ради Безпеки ООН не виконуються, іноді в сучасних міжнародних відносинах трапляються ситуації, коли реакція ООН на загрозу миру або безпеці не є адекватною (інтервенція США в Ірак).

На думку прихильників договірної теорії, воля держави не завжди збігається з волею окремих її громадян. Зважаючи на це, кожен має підкоритися більшості та виконувати розпорядження політичної влади, що представляє загальні інтереси. У міжнародних відносинах кожна держава переслідує власні інтереси, що часто суперечать інтересам міжнародної спільноти. Подібно до громадянина, інтереси якого не збігаються з загальними, держава має підкорятися волі міжнародної спільноти. Ж.-Ж. Руссо переконаний, що держава спроможна змусити громадянина силою виконувати волю більшості. Дж. Локк звертає увагу на те, що не існує потреби укладати суспільний договір, якщо кожна людина продовжуватиме робити те, що їй зручно. Крім того, Дж. Локк розглядає ситуацію, за якої воля людини не збігається з волею більшості. Може видатися, що у такій ситуації необхідно отримати згоду кожної конкретної людини, інакше — воля більшості не буде розглядатися як воля цілого. На думку мислителя, при прийнятті важливих рішень існує велика ймовірність, що конкретна людина буде відсутньою або матиме протилежну більшості думку, тому, якщо дозволити людині виконувати лише ті конкретні обов'язки, які вона на себе добровільно взяла, то існування такої держави буде короткотривалим [5, 57]. На це звертає увагу і Л. Ейрліх, який стверджує, що «оскільки держава за власною волею належить до міжнародної спільноти, то вона є зобов'язаною за власною волею щодо кожного іншого члена цієї

спільноти як загальними нормами міжнародного права, так і спеціальними зобов'язаннями» [1, 13].

Л. Ейрліх заперечує наявність у міжнародному праві імперативних норм (*jus cogens*), оскільки «немає норми міжнародного права, яка зобов'язуватиме дві або більше держав, якщо ці держави досягнуть згоди з приводу того, щоб ця норма у їх взаємних відносинах не була обов'язковою» [1, 14]. Вчений робить сміливу заяву, що припущення на користь існування будь-якої норми міжнародного права може бути спростованим згодою заінтересованих держав. Це правило не застосовується лише щодо принципу доброї віри (*bona fide*) [6, 15]. Категорія *bona fide* застосовувалася мислителями ще у Стародавньому Римі як моральне підґрунтя регулювання відносин за участю не лише громадян Риму, але й іноземців. Як стверджує І. Шаркова, поняття *bona fides* у римському праві було складовим елементом поняття *bona moris* (пропонує перекладати терміни як «добропорядність» та «добродесність», відповідно) [7, 56]. Незважаючи на те, що засада доброї віри у римському праві стосується сфери цивільних відносин, на думку Л. Ейрліха, у сфері міжнародного права існує велика кількість наслідків цієї засади. Скажімо, право міжнародних договорів ґрунтується на звичаї *pacta sunt servanda*, праву зовнішніх зносин та міжнародному гуманітарному праву відомий принцип пропорційності, основи якого Л. Ейрліх вбачає у засаді доброї віри [1, 15].

Чи можна вважати принцип доброї віри одним із джерел міжнародного права? Досліджуючи праці Л. Ейрліха, звертаємо увагу на його думку з приводу загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями.

Вчений вважає їх основами юридичного мислення і відносить до їх переліку правила «ніхто не може передати іншому більше прав, ніж має сам», «нехай буде вислуханою інша сторона» та ін. Юристи Середньовіччя вважали, що похідними від поняття «добросовісності та справедливості» (*bonae fidei et aequo*) є правила: дотримання кожною зі сторін вірності своєму слову; неможливості отримати вигоду за рахунок іншої сторони шляхом обману чи примусу; кожна зі сторін мусить дотримуватися зобов'язань, що визнаються будь-якою чесною особою, навіть, якщо такі зобов'язання не зафіксовані у договорі [8, 64]. Отже, основами юридичного мислення є правила, які походять від принципу доброї волі. На основі цього переконання можна зрозуміти, чому правила, що застосовуються у цивільному праві, діють і в міждержавних відносинах. Цікаво зауважити, що термін *bona fide* пояснюється в словнику сучасної англійської мови як «справжній, правдивий, не призначений для обману когось» (*Longman Dictionary of Contemporary English, Third Edition*).

Анцилотті називає принцип *pacta sunt servanda* найвищим імперативом міжнародного права, на якому ґрунтується уся його система. Принцип *pacta sunt servanda* є, на думку італійського вченого, «абсолютною силою» або «гіпотезою, що не потребує доведення» [9, 52]. Л. Ейрліх не погоджується з Анцилотті у тому, що цей принцип є підставою обов'язкової сили норм міжнародного права, надаючи йому роль «правової підстави природного договору». Л. Ейрліх не вважає за доцільне доводити обов'язкову силу норм міжнародного права, які впливають з міжнародних зобов'язань держави, тому що не потребує до-

ведення наявності у держави суверенітету, а отже — можливості самостійного вирішення всіх внутрішніх та зовнішніх справ. На думку вченого, похідний характер принципу *pacta sunt servanda* від теорії державного суверенітету можна пояснити навіть на основі того, що поведінка держави у міжнародних відносинах може бути обмеженою її власною волею (скажімо, держава є зобов'язаною односторонніми деклараціями, які вона проголосила), тоді як принцип *pacta sunt servanda* є вужчим за характером, оскільки його дотримання вимагає згоди щонайменше кількох держав [1, 14].

Не оминає увагою Л. Ейрліх і популярні в першій половині XX ст., як і сьогодні, соціологічні та реалістичні напрями в науці міжнародного права. Існує думка, що державний суверенітет — це архаїзм, який стає причиною виникнення воєн між народами (А. Тойнбі назвав суверенітет «головною релігією людства, яка обрала в якості об'єкта поклоніння кривавого бога Молоха»). Неодноразово представники доктрини міжнародного права висловлювали припущення, що заперечує волю держави як причину обов'язкової сили норм міжнародного права. Згідно з положеннями теорії солідаризму міжнародне право є результатом солідарності, тобто об'єднання людей, а норми об'єктивного права відображають їх «економічні, психологічні та моральні навики» [9, 21]. А. Ейрліх не підтримує думки одного з родоначальників солідаризму Л. Дюгі про заперечення суверенітету держави та її міжнародної правосуб'єктності, вважаючи, що в такий спосіб ігнорується правовий характер міжнародного права.

За словами Л. Ейрліха, обов'язкову силу норм міжнародного права підтверджують факти їх застосування

компетентними органами. До цієї проблеми звертався англієць А. Дайсі, що запропонував власну концепцію верифікації правових норм: право — це норми, які застосовують суди. На основі концепції А. Дайсі Л. Ейрліх висловив припущення, що «нормою міжнародного права є припис, який застосовують суди, покликані застосовувати міжнародне право, з переконанням, що такий припис є міжнародно-правовим» [6, 9]. Отже, використання норм міжнародного права для вирішення спірних ситуацій, а також для регулювання відносин між суб'єктами міжнародного права компетентними органами здійснюється внаслідок їх обов'язковості, тому не слід факт застосування норми міжнародного права судом трактувати як підставу її обов'язкової сили.

Окремі ідеї Л. Ейрліха щодо обов'язкової сили норм міжнародного права близькі до вчення Емера де Ваттеля про формування міжнародної спільноти. Е. Ваттель стверджував, що нація або держава як спільність людей, які об'єдналися з метою забезпечення власних інтересів, прирівнюється до особи, яка володіє волею та має свідомість. На стадії існування таких націй, що передувала утворенню міжнародної спільноти, їх відносини між собою ґрунтувалися на принципі абсолютної свободи, оскільки природний стан їх існування — це такий стан,

що нагадує взаємодію людей до укладення між собою природного договору. Е. Ваттель виділяє поняття «загальної волі націй», що становить сукупність волі всіх націй. Така загальна воля має відповідати законам природи [10, 26–29]. Принципова відмінність вчення Л. Ейрліха від вчення Е. Ваттеля полягає в тому, що Л. Ейрліх спростовує припущення щодо існування *jus cogens*, тоді як Е. Ваттель вважає, що згода сторін не може скасувати об'єктивних законів природи.

Узагальнюючи результати проведеного аналізу, можна дійти висновку, що Л. Ейрліх намагається пояснити обов'язкову силу норм міжнародного права для держав за аналогією з обґрунтуванням обов'язковості наказів публічної влади держави для її громадян. Погляди вченого ґрунтуються на переконанні, що до прийняття на себе міжнародних зобов'язань держави перебувають у природному стані абсолютної свободи, але внаслідок вираження згоди на приєднання до міжнародної спільноти, держави мають виконувати як загальні, так і спеціальні норми міжнародного права. Л. Ейрліх приділяє значну увагу відомому ще у Стародавньому Римі принципу *bona fide*, вважаючи його за єдине правило, яке повинно дотримуватися у міжнародних відносинах, незалежно від волі держав.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ:

1. Ehrlich L. Prawo narodow. — Lwow : Drukarnia K. S. Jakubowskiego, 1932.
2. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты / пер. с фр. — М. : «КАНОН-Пресс» ; «Кучково поле», 1998.
3. Ehrlich L. Suwerennosc a morze w prawie miedzynarodowym. — Warszawa : Wydawnictwo Prawnicze, 1961.
4. Гоббс Т. Сочинения в двух томах. — М. : Мысль, 1991. — Т. 2.
5. Локк Дж. Избранные философские произведения в двух томах. — М., 1960. — Т. 2.
6. Ehrlich L. Prawo miedzynarodowe. — Warszawa : Wydawnictwo Prawnicze, 1958.
7. Шаркова І. Добросовісність (*bona fides*) в системі понять римського приватного права // Юридична Україна. — 2006. — № 12.
8. Мережко А. Договор в частном праве. — К., 2003.
9. Левин Д. О современных буржуазных теориях международного права. — М., 1959.
10. Ваттель Э. Право народов или принципы естественного права, применяемые к поведению и делам наций и суверенов. — М., 1960.